

ПОДВИЖНИК НАУКИ Й ОСВІТИ **(до 120-річчя від дня народження акад. Л. А. Булаховського)** **(1888–1961)**

Стаття висвітлює органічний зв'язок викладацької діяльності акад. Л. А. Булаховського з його науковою творчістю; підкреслюється провідна роль викладання: саме в процесі живого спілкування зі слухачами народжувалися нові наукові ідеї, які згодом втілювалися в наукові дослідження.

Ключові слова: наука, освіта, культура, викладацька діяльність, середня школа, вища школа, правопис, термінологія.

З плином часу відходять у минуле, стають історією події і причетні до них люди. Але у вдячній людській пам'яті зберігаються яскраві особистості, діячі, які зробили особливо багато корисного для суспільства. У галузі науки й культури в Україні таким незабутнім діячем є академік Леонід Арсенійович Булаховський.

Життєвий шлях Л. А. Булаховського, не дуже багатий на зовнішні події, був насичений невтомною працею. Він був Учителем і Вченим, і то була праця за покликанням, за велінням душі і серця, і нині неможливо розділити ці дві грані його діяльності.

Ще на студентській лаві Л. А. Булаховський виявив яскраві здібності до наукової роботи, закінчив Харківський університет з дипломом першого ступеня і золотою медаллю за студентську працю «Питання про Зеленогірський і Краледвірський рукописи». Був залишений в університеті при кафедрі слов'янської філології для підготовки до професорського звання. У 1916 р. він склав магістерський екзамен при Петроградському університеті, але ще в 1910 р. з'явилася його перша друкована праця «К вопросам славянского количества и ударения», і з того часу він упевнено входить у науковий простір країни.

З 1913 р. розпочинається і педагогічна робота Л. А. Булаховського, спочатку як учителя російської мови та словесності в харківських гімназіях, згодом лектора Харківських вищих жіночих курсів, а потім професора Пермського університету (1917–1921 рр.). У 1921–1933 рр. він — професор і завідувач кафедри мовознавства Інституту педпрофосвіти (тепер Харківський державний університет) та Всеукраїнського заочного інституту народної освіти і паралельно в 1921–1930 рр. — викладач російської мови на робітфаці Харківського технологічного інституту.

До початку війни Л. А. Булаховський продовжував працювати в Харківському університеті завідувачем кафедри загального мовознавства, а також був керівником секції слов'янських мов Харківського філіалу Інституту мовознавства АН УРСР (1930–1935 рр.), у 1935–1941 рр. — старший науковий співробітник

цього ж інституту. Коли розпочалася війна, він із сім'єю виїхав з Харкова до Уфи, куди були евакуйовані установи Академії наук України; у 1942–1944 рр. працював заступником директора об'єднаного Інституту мови і літератури АН УРСР. Із звільненням України Л. А. Булаховський переїздить до Києва і з червня 1944 р. очолює Інститут мовознавства АН УРСР. Одночасно він є професором Київського державного університету, у 1944–1947 рр. завідує кафедрою української мови. За його ініціативою в 1947 р. для підготовки кадрів славістів створено слов'янське відділення і кафедру славістики, яку Л. А. і очолив та викладав історію чеської мови.

Отже, все життя Л. А. Булаховського викладацька робота йшла поряд із науковою й науково-організаційною, це були як два крила, що тримали його у тривалому життєвому леті.

Розквіт плідної діяльності Л. А. припав на післяреволюційний час, коли до грамотності, культури в Україні почали прилучатися великі маси не лише молоді, а й дорослих, коли масово відкривалися школи, насамперед з українською мовою викладання, в університетах, педінститутах готувалися кадри вчителів, потрібні були підручники з мов, програми, методичні посібники. То була новаторська, великомасштабна просвітницька робота для тоді ще не дуже численної української інтелігенції, і Л. А. поринув у неї на багато років. Він пише підручники й посібники спочатку з російської, а потім з української мови (Краткий учебник русского языка и правописания. Для школ взрослых. Ч. 1.— Х., 1923; Опыт схемы учебника русского языка // Путь просвещения.— 1923.— № 2, № 3; Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. V, VI, VII роки навчання.— Х., 1927, співавтори О. Білецький та ін.; 2-е вид.— Х., 1928; Русский язык. V, VI, VII годы обучения.— Х., 1930, соавторы А. И. Белецкий и др.; Краткий учебник русского языка и правописания для школ взрослых и подростков.— 2-е изд.— Х., 1928, соавторы Н. М. Баженов и др.), активно рецензує підручники й посібники, створені іншими авторами, у тому числі й за межами України (*Йогансен М.* Украинский язык.— К., 1923 // Путь просвещения.— 1923.— № 11–12.— С. 179–180; *Синявський О. Н.* Короткий нарис української мови.— Х., 1918 // Там же.— № 6.— С. 232–234; *Синявський О. Н.* Порадник української мови.— Х.; Берлін; Нью-Йорк, 1922 // Шлях освіти.— 1923.— № 5.— С. 227–228; *Шапиро А.* Русский язык.— М., 1925 // Путь просвещения.— 1925.— № 7–8.— С. 205–206; *Куликов Д., Якубович М.* Рабочая книга по русскому языку для школ крестьянской молодёжи.— М.; Л., 1927 // Родной яз. и лит. в труд. шк.— 1928.— № 3.— С. 138–140 та ін.), пише праці методичного характеру (Грамматика в новой школе // Путь просвещения.— 1926.— № 4–5.— С. 126–133; Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи.— Х., 1927.— 77 с., співавтор О. І Білецький; Методика мови і літератури.— Х., 1930), рецензує їх (*Пешковский А. М.* «Наш язык» и «Методическое приложение к книге “Наш язык”».— М., 1923 // Путь просвещения.— 1924.— № 2.— С. 187–189; *Афанасьев П.* Методика русского языка в трудовой школе.— Пг., 1923 // Там же.— 1924.— № 4–5.— С. 260–262).

Особливу увагу Л. А. приділяє питанням навчання російської мови в школах з українською мовою викладання, паралельному вивченню двох споріднених мов (Порівняльне вивчення української і російської мов // Шлях освіти.— 1924.— № 11–12.— С. 74–85; Учебник русского языка для школы с украинским языком преподавания : Учеб. для труд. шк. Второй концентр. V–VIII годы обучения.— Х., 1930, соавторы А. Феоктистов и др.; 2-е изд.— Х., 1931; ред. обох видань цього підручника), бере участь у розробці й удосконаленні програм ви-

кладання мов (Кілька уваг до програм рідної мови для другого концентру шкіл соцвишу // Шлях освіти.— 1926.— № 11.— С. 46–52; Уваги до програм рідної мови для другого концентру трудових шкіл // Рад. освіта.— 1927.— № 2.— С. 43–50; Мова й література в масовій школі профосу : Програмово-бібліограф. довідник / Співавтори М. Баженов та ін.— Х., 1929.— Вип. 1; ред.: Програма русского языка для начальной и средней политехнической школы с русским языком преподавания. I–VIII годы.— Х., 1933; рец.: *Наконечний М. Ф.* Українська мова. Програма-конспект.— Х., 1928 // Шлях освіти.— 1928.— № 11.— С. 227–229).

Оскільки в Україні в 20-і роки існували школи й для національних меншин, у полі зору Л. А. Булаховського були підручники й посібники не тільки української та російської, а й інших мов (див., напр., рец.: *Малчев Б.* Граматика по български език.— Х., 1927 // Шлях освіти.— 1927.— № 12.— С. 200–202).

Про те, що в практиці викладання мови школярам Л. А. був схильний вийти за межі суто прагматичного завдання навчити дітей грамоти, свідчить його стаття «Некоторые вопросы общего языкознания в практике школы» (Родной язык и литература в трудовой школе.— 1928.— № 2.— С. 58–67). Цим же питанням присвячено і його лекцію «Елементи загального мовознавства в другому концентрі» в циклі лекцій «Методика мови й літератури» (Х., 1930).

Для Л. А. Булаховського, професора (а він працював у 20-х роках не лише в Харківському університеті, а й в інших навчальних закладах, де підвищували свою кваліфікацію вчителі, таких як Центральні заочні курси українознавства, Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів та ін.), при всій його увазі до задоволення потреб середньої школи в підручниках, програмах і т. ін. все ж головною була безпосередня підготовка вчителів як вирішальної ланки в освітянській справі. Він читав лекції з української та російської мов, загального мовознавства, порівняльно-історичного мовознавства. На допомогу студентам ці лекції друкувалися. Так, не лише в 20–30-і роки, а й у кілька наступних десятиліть зручним посібником для тих, хто мав бажання ближче познайомитися з основами порівняльно-історичного підходу до мовних фактів, була книжка Л. А. Булаховського «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови» (Х., 1927) (наступного року в «Записках Історико-філологічного відділу ВУАН».— 1928.— Кн. 18.— С. 293–295 опубліковано рецензію на неї Г. А. Ільїнського).

Як посібники окремими лекціями виходили «Наголос» (лекція X з «Курсу української мови для учителів».— Х., 1927 і лекція XI із «Загального курсу української мови», 2-е і 3-е вид.— Х., 1930; 4-е вид.— Х., 1931.) та «Дієслово» (лекція з «Підвищеного курсу української мови».— Х., 1931). Цілими циклами видано лекції «Основи мовознавства» (Х., 1928–1929; 2-е вид.— Х., 1931), «Русский язык» (Х., 1928), «Лекції з основ мовознавства» (Х., 1931–1932).

Л. А. Булаховський виступає редактором підручників з української мови (Загальний курс української мови. Лекції.— Х., 1929–1930; Підвищений курс української мови. Лекції.— Х., 1929; 2-е вид.— Х., 1931; Курс української мови для службовців. Лекції.— Х., 1930), рецензує важливі праці з історії української мови: *Тимченко Є.* Курс історії українського язика. Вступ і фонетика.— Х., 1927 // Записки Історико-філологічного відділу УАН, 1927.— Кн. 15.— С. 271–276; *Сулима М.* З історії української мови. Популярний нарис.— Х., 1927 // Рад. освіта.— 1927.— № 5.— С. 93.

Численні учні Л. А. Булаховського згадують його лекції як надзвичайно цікаві, професор був блискучим лектором, слухати його (особливо, коли йшлося про проблеми загального мовознавства) приходили студенти з інших факультетів університету. Щоправда, слухачів курсу порівняльно-історичного мовознавства було значно менше — відлякувала складність матеріалу. Насичені цікавими фактами та думками, лекції Л. А. приваблювали й формою: у нього були артистичні здібності, у колі рідних і знайомих він інколи читав художні твори і робив це майстерно¹.

Хоча в Пермському університеті Л. А. Булаховський викладав лише близько чотирьох років, пам'ять про нього зберігається досі: у спеціальній кімнаті зібрано матеріали про його перебування в цьому закладі.

Популярність мали й друковані лекції професора Л. А. Булаховського.

В архіві вченого зберігаються не так давно написані й адресовані в Академію наук листи колишньої його учениці ще по харківській жіночій гімназії, де Л. А. робив свої перші кроки на ниві освіти. Літня жінка, а колись учениця другого класу, зворушливо згадувала свого вчителя, на все життя їй запам'яталися його м'якість, доброзичливість.

Крім загального мовознавства, у Харківському університеті в 30-і роки Л. А. викладав сучасну російську мову та її історію. На основі матеріалів лекцій він створив одну за одною дві фундаментальні книги, які згодом стали чи не найбільш відомими й читаними його працями: «Курс русского литературного языка» (Х., 1935) та «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (Х. ; К., 1936). Перші видання обох книг призначалися, як зазначено в підзаголовку, «для студентів університетів, педвузів і для викладачів середньої школи», однак у дальших виданнях (обидві книги витримали по п'ять видань: «Курс» виходив ще — у 1936, 1938, 1949 і 1952 рр., а «Исторический комментарий» — у 1939, 1950, 1953, 1958 рр.) згадку про середню школу опущено, але для студентів-філологів вони не одне десятиліття були чи не головними посібниками не лише в Україні, а й у Росії.

Нині важко сказати, якою мірою нове велике дослідження Л. А., розпочате в 30-і роки і присвячене російській літературній мові першої половини XIX ст., було пов'язане з його викладацькою діяльністю, але одна з перших публікацій у цій галузі мала назву «Лекции по истории русского литературного языка первой половины XIX в. 1. Введение в изучение лексики» (Учені записки Харківського держуніверситету, 1940.— Т. 20 : 36. праць каф. мовознавства.— Т. 1.— С. 1–40). Згодом усе дослідження було опубліковане у вигляді фундаментальної двотомної праці «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (Т. 1. Лексика и общие замечания о слоге.— К., 1941; 2-е изд.— К., 1957; Т. 2. Фонетика. Морфология. Ударение. Синтаксис.— К., 1948; 2-е изд.— К., 1954). У першому виданні в обох томах зазначалося: «Пособие для студентов филологических факультетов университетов и факультетов языка и литературы педагогических институтов».

¹ За свідченням дочки Л. А. Юлії Леонідівни, особливо запам'яталися художні читання в евакуації в Уфі, коли Л. А. читав здебільшого українських класиків, зокрема їхні гумористичні твори («Шельменко-денщик» та «Пан Халявський» Квітки-Основ'яненка, «Сватання на Гончарівці» та ін.). Маленька кімната, де жила сім'я Булаховських, не могла вмістити всіх охочих послухати Л. А. (серед них були М. Т. Рильський із сім'єю, акад. М. Я. Калинович з дружиною, інші евакуйовані з Києва колеги), слухачі стояли і в коридорі, а господиня квартири жартома погрожувала продавати квитки на ці вечірні читання.

З певністю, однак, можна твердити, що деякі ідеї історії літературної мови були висловлені автором ще в курсах лекцій 20-х років «Основи мовознавства» (пор. Лекція 13–14. Розвиток мови), «Русский язык» (Лекція 1. Состав русского литературного языка; Лекція 3. Русская лексика и фразеология), «Методика мови і літератури» (Лекція 5. Розвиток писемної мови. Твори з художнім ухилом. Лекція 6. Розвиток писемної мови. Ділові та взагалі прозові твори), «Лекції з основ мовознавства» (Лекція 3–4. Стилiстичні засоби мови). Розвинуті в згаданому вище дослідженні «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (Т. 1–2) і далі в глибокій теоретичній праці «Виникнення і розвиток літературних мов»² ці ідеї заклали в Україні основи нової лінгвістичної наукової і навчальної дисципліни — історії літературної мови і сприяли, разом із працями В. В. Виноградова та інших учених, утвердженню її в російському і взагалі в слов'янському мовознавстві.

Згодом, завдяки зусиллям І. К. Білодіда, інших дослідників, ця дисципліна була розроблена і втілена в двотомному «Курсі історії української літературної мови» (К., 1958.— Т. 1; К., 1961.— Т. 2), першій узагальнювальній праці такого змісту в слов'янському мовознавстві, далі з часом — у дослідженнях М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, М. М. Пилинського та ін.

Л. А. Булаховський навчався в Харківському університеті на початку ХХ ст., уже в роки після смерті О. О. Потебні. Однак пам'ять про видатного вченого і гуманіста тоді була ще живою в стінах закладу, студенти виховувалися в атмосфері пошани до нього, до його діяльності, його праць та ідей. В особі Л. А. ці ідеї знайшли особливо щирого прихильника, були близькі його власним думкам і устремлінням. Через усе життя він проніс глибоку повагу до О. О. Потебні, його світлого образу. Аж ніяк не випадково з ініціативи саме Л. А. Булаховського ім'я О. О. Потебні в 1945 р. було присвоєне Інституту мовознавства (через кілька місяців після того, як Л. А. став керувати цією установою). Л. А. вважав своїм обов'язком відгукуватися на важливі дати, пов'язані з життям видатного мислителя. До 60-річчя від дня його смерті Л. А. видав про нього книжку³, у якій розповів про життєвий шлях і головні праці вченого. Перу Л. А., крім книжки, належить ще десять статей про О. О. Потебню (деякі з них перекладено на інші мови і надруковано за кордоном)⁴.

Готуючись до лекцій у студентській аудиторії, викладач, як правило, читає літературу з відповідної теми і на її основі будує свій курс. Л. А., не відкидаючи й цих можливостей, ішов більше іншим шляхом: як людина з великим творчим потенціалом, він наповнював лекції власними думками й ідеями, а з часом розвивав і викладав їх у своїх наукових працях. Отже, можна твердити, що викладацька робота Л. А., його живе спілкування із студентами давали постійний імпульс для широких і глибоких оригінальних наукових пошуків.

І наукова, і викладацька діяльність Л. А. Булаховського продовжувалася в евакуації, спочатку в Уфі, де він викладав у педінституті, потім, по дорозі в Україну, сім'я жила кілька місяців у Москві; тут Л. А. був професором Московського університету.

З поверненням в Україну для Л. А. провідною стає проблематика української мови. У Київському університеті він читає студентам українську мову та її істо-

² Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 321–477.

³ Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти).— К., 1952.— 46 с.

⁴ Див., наприклад: *Potebňa A. A. Veliký ruský a ukrajinský jazykovědec // Sov. věda. Jazykověda.*— 1954.— № 1.— S. 57–65.

рію, а в Інституті мовознавства АН УРСР разом з І. К. Білодідом керує завершенням роботи над «Курсом сучасної української літературної мови», розпочатої ще в довоєнний час. Праця вийшла в двох томах у 1951 р. за авторською участю і редакцією Л. А. Булаховського. Кілька десятиліть цей «Курс» був головним посібником для студентів-філологів, не втратив він свого значення й досі.

Піклуючись про студентів, Л. А. готував для них посібник і з історії української мови — «Історичний коментарій до української літературної мови». У різних університетських та академічних виданнях у 40–50-і рр. було опубліковано низку розділів і автореферат цієї монографії, однак у цілісному вигляді (із залученням архівних матеріалів) її надруковано лише в 1977 р. у «Вибраних працях» Л. А. (Т. 2. «Українська мова». — С. 217–569). Повоєнні публікації «Історичного коментарію» навіть у вигляді статей відіграли свою позитивну роль як важливий посібник для фахівців-україністів.

Це одна з перших в українському мовознавстві великих праць з історичної фонетики і граматики, що охоплювала всі головні розділи. Висвітлені в ній питання опрацьовані автором із властивою йому глибиною й ґрунтовністю. Особливою фундаментальністю відзначалися статті з історичного синтаксису. С. П. Бевзенко, один з найкращих спеціалістів у галузі історії української мови, писав про них: «Статті вражають своїм великим фактичним матеріалом, здобутим дослідником із численних українських пам'яток XIV–XVIII ст., а також пам'яток староруських. Ці праці заклали міцні підвалини історичного синтаксису української мови, відчутно просунули його опрацювання і дали поштовх для розгортання досліджень у цій і досі мало вивченій ділянці українського історичного мовознавства»⁵.

І викладачами вищої школи, і вченими використовувалася, використовується нині і, безперечно, ще довго використовуватиметься монографія Л. А. Булаховського «Питання походження української мови» (К., 1956). Тут даються вичерпні для тогочасного стану науки відповіді на кардинальні питання про мову стародавнього Києва та Київщини, про українську мову в пам'ятках різних століть, про походження сучасної української літературної мови, зв'язки української мови з іншими слов'янськими і т. ін. У рецензії на цю працю відомого українського мовознавця і викладача Б. В. Кобилянського підкреслено, що «книгу акад. Л. А. Булаховського характеризує глибокий історизм...», «Л. А. Булаховський сміливо підніс у цій книзі багато питань, зв'язаних з поглядами на історію розвитку української мови, заповнив чимало нових сторінок науково продуманим матеріалом, дав ряд глибоко обґрунтованих рішень, без яких не міг би обійтися ні один майбутній історик української мови»⁶.

Книга є своєрідним синтезом здобутків української філології у відповідній проблематиці. Як образно висловився Б. В. Кобилянський, «“Питання” — це глибоко переоране і перекультивоване поле, що на ньому автор знищив чимало бур'яну і засіяв здорове зерно»⁷.

Постійний інтерес Л. А. Булаховського до проблем мовного розвитку, історичного і особливо порівняльно-історичного мовознавства, його дослідження в цій галузі в 30–40 рр. стримувалися панівним у той час так званим новим вченням про мову М. Я. Марра. За цим вульгаризаторським псевдомарксистським

⁵ Бевзенко С. П. Л. А. Булаховський — історик української мови // Мовознавство. — 1968. — № 2. — С. 60.

⁶ Кобилянський Б. В. Л. А. Булаховський. Питання походження української мови. — К., 1956. — 219 с. // Укр. мова в шк. — 1956. — № 6. — С. 80, 76.

⁷ Там же. — С. 80.

ученням, мова визначалася як класова категорія. Так само, як і мислення, вона проголошувалася надбудовою над матеріальним базисом, її розвиток пов'язувався зі змінами соціальних формацій. Гіпотеза про існування в минулому праслов'янської мови оголошувалася расистською, порівняльно-історичне мовознавство таврувалось як ідеологічно вороже, а, відповідно, його адепти були в небезпеці як представники ворожої ідеології. Був репресований відомий російський лінгвіст Є. Д. Поливанов, який відкрито засуджував марризм, заарештовані компаративісти Г. А. Льїнський, А. М. Селіщев, інші вчені.

Однак Л. А. Булаховський не визнавав цього «вчення». Він бачив його безплідність і безперспективність і, хоч його дослідження в галузі історичного й компаративного мовознавства не друкувалися (або в кращому разі друкувалися з примітками, в яких засуджувалися «хибні» погляди автора), продовжував твердо стояти на своїх позиціях.

Отже, не дивно, що, коли в 1950 р. в Москві на сторінках газети «Правда» розпочалася дискусія з проблем мовознавства (де головною темою була оцінка марризму), Л. А. Булаховський виступив на захист порівняльно-історичного методу і з критикою «нового вчення» («Правда» від 4 червня 1950 р.). То був сміливий громадянський вчинок, адже марризм офіційно ототожнювався з марксизмом, і виступ проти нього в ті часи міг коштувати життя. На щастя для науки і справжніх науковців, дискусія закінчилася благополучно — виступом головного марксиста Сталіна, який несподівано для всіх піддав марризм нищівній критиці і тим самим реабілітував компаративістику.

Після дискусії високий авторитет Л. А. Булаховського піднявся ще вище. Ходили чутки, що його переведуть до Москви, але, на щастя для нас, цього не сталося.

Одразу після дискусії вчений виступав із численними доповідями, лекціями, статтями, де, підсумовуючи дискусію, висвітлюючи її значення, накреслював перспективи розвитку мовознавства⁸. До Києва приїздив грузинський лінгвіст А. С. Чикобава, виступом якого в «Правді» розпочалася дискусія. Вчені домовилися підготувати праці, де були б викладені основи мовознавчої науки, вільні від антинаукових постулатів марризму. У 1952 р. в Москві видано книгу А. С. Чикобави «Введение в языкознание» як першу частину діалогії, у якій розповідалося про суспільну сутність мови, її походження і розвиток, класифікацію мов, галузі мовознавства. Через рік під тією ж назвою як другу частину діалогії надруковано працю Л. А. Булаховського, що містила розділи «Семасіологія», «Лексикологія», «Лексикографія» і «Етимологія». Обидві книги було задумано й виконано як посібник для студентів-філологів, вони повністю відповідали навчальній програмі курсу «Вступ до мовознавства».

Працю Л. А. Булаховського обговорювали на спеціальних нарадах, на неї надруковано чимало рецензій у наукових і освітянських журналах у Києві, Москві, за кордоном, її перекладено іншими мовами й видано в Грузії, Польщі, Болгарії. Значно доповнена (трьома розділами: «З явищ загальної фонетики», «Морфологія», «Синтаксис» та іншими матеріалами), вона вийшла й українською мовою в Києві: «Нариси з загального мовознавства» (К., 1955; 2-е вид.— К.,

⁸ Деякі статті в перекладах іншими мовами друкувалися за кордоном: Některé otázky a úkoly historickosrovnávacího studia slovanských jazyků // Sov. věda. Jazykověda.— 1951.— № 3–4.— S. 31–38; Nová etapa // Sovětská diskuse o základních otázkách jazykovědných.— Praha, 1951; Metoda historyczno-porównawcza i badanie języków słowiańskich... // Zeszyty językoznawcze.— Warszawa, 1955.— 4.— S. 78–105.

1959; упродовж 1952–1954 рр. частинами її друкують також у журналі «Українська мова в школі»).

У 50-і роки Л. А. Булаховський, серед іншого, реалізує свої давні плани в галузі історичного та порівняльно-історичного мовознавства. Він розгортає велике дослідження під загальною назвою «Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании». Увагу тут зосереджено на граматичній аналогії і споріднених з нею явищах, які відіграють досить важливу роль у мовних змінах і мовному розвитку, але менше, ніж інші мовні факти, вивчалися компаративістами. Вчений зацікавився цією проблематикою ще в довоєнний час⁹. У праці (публікувалася окремими статтями в різних виданнях, у цілісному вигляді як монографію надруковано у «Вибраних працях». — Т. 3) послідовно розглядається індукція відмінкових форм одна на одну, взаємовплив чисел у межах тих самих парадигм, виділяється роль певних форм як індукуючих не тільки в іменах, а й у дієсловах. При цьому дослідник оперує фактами чи не всіх слов'янських мов.

При всіх труднощах з публікацією порівняльно-історичних праць у 30–40 рр., Л. А. і тоді не припиняв своїх акцентологічних студій¹⁰. Після лінгвістичної дискусії він продовжує і поглиблює їх, але поряд із статтями звертається до монографічних досліджень акцентологічних особливостей окремих слов'янських мов чи їхніх груп. Побачили світ «Акцентологический комментарий к польскому языку» (К., 1950); «Акцентологический комментарий к чешскому языку» (К., 1953. — Вип. 1; 1956. — Вип. 2, 3); «Болгарский язык как источник для реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы» (М., 1958). У планах вченого була монографія «Східнослов'янський наголос у порівняльно-історичному висвітленні» (її розділи друкувалися в різних виданнях окремими статтями)¹¹, а в його архіві виявлено матеріали до «Акцентологічного коментарю до сербохорватської мови» і такі ж матеріали, машинописні та рукописні, до словенської (опубліковані у «Вибраних працях». — Т. 5).

Попри всю складність порівняльно-історичної проблематики взагалі та акцентологічної зокрема Л. А. залишався вірним своїй позиції викладача: його постійно хвилювало питання висвітлення цієї проблематики студентам, у тому числі й насамперед межі її застосування при вивченні споріднених слов'янських мов. «Думаю, — писав Л. А. у передмові до «Акцентологічного коментарю до чеської мови», — що порівняльно-історичний підхід, якщо ним не зловживати й

⁹ Див. його статті: Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах. Родовий однини чоловічого роду на -у // Мовознавство. — 1936. — № 8. — С. 49–70; Исследования в области грамматической аналогии и родственных явлений. Славянские атематические глаголы // Учені записки Харківського державного університету. — 1940. — Т. 19. — С. 1–31; Исследования в области грамматической аналогии и родственных явлений в славянских языках (атематический класс глаголов в южнославянских языках) // Тезисы Харьковского государственного университета : Юбилейн. науч. сессия филол. ф-та. Лингвист. секция. — Х., 1940. — С. 3–8.

¹⁰ Див.: Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу. 1. Акцентологічні питання, пов'язані з переходом о і є в і. 2. Наголошення префіксальних дієслів // Мовознавство. — 1936. — № 7. — С. 65–80; Порівняльно-історичні розвідки в ділянці слов'янського наголосу // Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР. — 1941. — Т. 1. — С. 53–77; Акцентологический закон А. А. Шахматова // А. А. Шахматов : Труды Комиссии по истории Академии наук СССР. — М. ; Ленинград, 1947. — Вып. 3. — С. 399–434 та ін.

¹¹ Очерки восточнославянского ударения // Наукові записки Київського університету : 36. філол. ф-ту. — 1955. — Т. 14. Вип. 2. № 8. — С. 39–58; Сравнительно-исторические комментарии к восточнославянскому ударению. Суффиксальные образования имен существительных с окончаниями склонений мужского и среднего родов // Вопр. славян. языкознания. — Л., 1955. — Кн. 4. — С. 13–33.

не робити його єдиним методом при оволодінні фактами (що було б, гадаю, великою методичною помилкою), здатен при гарному викладанні і зацікавити, і багато дати для розвитку тих, хто ним оволодіває. І відносно складних явищ чеської кількості варто, зробивши своєчасно всі необхідні застереження, хоча б попутно зазначати, які саме факти добре чи відносно добре можуть бути пояснені тими чи іншими не занадто складними положеннями порівняльної граматики слов'янських мов»¹². Знайомство з порівняльно-історичним методом учений вважав корисним і для розширення загального лінгвістичного кругозору студентів-філологів, для зростання їхньої допитливості, вміння шукати й знаходити пояснення мовним фактам у їхній історії.

Наприкінці 50-х років в Інституті мовознавства АН УРСР переважно з учнів Л. А. Булаховського, його колишніх студентів і аспірантів сформувалася група славістів, яка склала основу київської порівняльно-історичної (етимологічної) школи. У той час до неї входили О. С. Мельничук, О. Б. Ткаченко, В. Т. Коломієць, А. Й. Багмут, Т. Б. Лукінова, Н. П. Романова, а також випускники Львівського університету, талановиті й добре професійно підготовлені А. П. Критенко і Р. В. Кравчук. За короткий час цією групою було підготовлено й видано (за участю інших авторів) чотири збірники «Слов'янського мовознавства» (1958.— Т. 1–2; 1961.— Т. 3; 1962.— Т. 4; відп. ред. Л. А. Булаховський). Тоді ж цей авторський колектив приступив до написання порівняльно-історичної граматики слов'янських мов. У 1962 р. надруковано Проспект праці (вона одержала назву «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов»). Проспект з'явився вже за редакцією О. С. Мельничука: навесні 1961 р. акад. Л. А. Булаховський пішов з життя, і роботу групи очолив тоді ще молодий кандидат наук, а в майбутньому також академік О. С. Мельничук. У 1966 р. побачила світ і сама колективна монографія (обсягом близько 40 друк. арк.). Вона стала незамінним посібником і для викладачів вищої школи, і для студентів, аспірантів, усіх, хто прагнув і прагне ближче познайомитися з основами слов'янського порівняльно-історичного мовознавства.

З 1964 р., одразу ж після закінчення написання «Вступу» науковці-славісти розпочали підготовку до укладання «Етимологічного словника української мови», робота над яким триває досі.

Гідне продовження в українському мовознавстві знайшли й улюблені для Л. А. Булаховського акцентологічні студії: поряд з етимологічною школою наприкінці ХХ ст. сформувалася й київська акцентологічна школа на чолі з нині академіком В. Г. Складенком, який вчився на численних працях Л. А., опублікував низку фундаментальних праць з української та порівняльно-історичної акцентології, виховав і продовжує виховувати молоду генерацію дослідників-акцентологів.

Головним славістичним центром в Україні залишається Інститут мовознавства НАНУ, яким Л. А. Булаховський керував у 1944–1961 рр. Нині в Інституті функціонує два славістичних відділи: відділ загальнославістичної проблематики і східнослов'янських мов (зав. відділу чл.-кор. НАН України Г. П. Півторак) і відділ західних та південних слов'янських мов (до недавнього часу на чолі з акад. В. М. Русанівським); порівняльно-історична проблематика у дослідженнях славістів займає почесне місце. Серед іншого у порівняльно-історичному аспекті досліджують численні українські власні назви ономасти, що працюють в Інституті української мови.

¹² Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1983.— Т. 5.— С. 92.

Успішно продовжує готувати славістичні кадри Київський національний університет, де, крім очолюваної колись Л. А. Булаховським кафедри славістики, віднедавна створено й кафедру полоністики. Потреба в славістичних кадрах стимулювала створення Київського славістичного університету з його відділеннями і філіалами. Виконуються славістичні дослідження, захищаються із славістичної проблематики кандидатські й докторські дисертації у Львові й Ужгороді, Одесі й Полтаві, інших освітніх центрах.

Згадуючи неперевершені заслуги акад. Л. А. Булаховського перед наукою, освітою, культурою України, не можна не сказати про нього як про автора проекту «Українського правопису», затвердженого 1946 р. Працюючи над ним ще в евакуації й одразу після повернення з Уфи, Л. А. намагався врахувати досвід учених інших країн і в той же час не забував про особливості конкретної ситуації вдома, про потребу полегшити дітям і найширшим верствам населення оволодіти грамотою.

Праці Л. А. Булаховського не лише заклали основи дослідження історії української літературної мови як нової наукової і навчальної дисципліни, а й сприяли розвитку сучасної української літературної мови в галузі термінотворення. Разом з відповідними поняттями в науку про мову ввійшли створені Л. А. Булаховським терміни *надфразна єдність* і *деетимологізація*. Через численні україністичні дослідження вченого з порівняльно-історичної акцентології, історії мови, граматики, що публікувалися в 20–40 рр., коли мовознавство, як і інші галузі науки в Україні, ще не мали усталеної термінології, уживані ним лінгвістичні терміни входили в життя, вживалися викладачами, науковцями. Більшість їх уживана й досі. З дальшим розвитком науки процес термінотворення продовжується, відбиваючи на кожному етапі інтенсивність наукових пошуків.

В одній з останніх своїх праць¹³ Л. А., висвітлюючи стосунки мовознавства з іншими науками, зупиняється й на зростаючій ролі мовознавства у творенні термінології різних галузей, зокрема особливо виділяється важливість точного визначення понять, якими оперує юриспруденція.

Високий науковий авторитет Л. А. Булаховського, плідна робота керованого ним Інституту приваблювали викладачів українських університетів, педінститутів, які їхали до Л. А. за порадою при виборі тем кандидатських та особливо докторських дисертацій. Не рідкими були й гості з Росії, зарубіжних країн. Інститут у різні роки відвідали видатні вчені М. С. Державін, С. Б. Бернштейн, Я. В. Лоя, Ф. Травнічек, П. Зволінський, А. Обрембська-Яблонська, Л. Андрейчин; перед колективом виступали Ю. С. Маслов, М. Й. Конрад, Ф. Безлай та ін.

Л. А. Булаховський виховав цілу плеяду видатних учених, дослідників, викладачів. Серед його учнів акад. І. К. Білодід, акад. О. С. Мельничук, чл.-кор. О. Б. Ткаченко, чл.-кор. А. П. Непокупний, доктори філологічних наук А. Й. Багмут, Л. Л. Гумецька, І. М. Железняк, М. О. Карпенко, В. Т. Коломієць, М. К. Мілих, кандидати наук А. М. Матвієнко, Н. П. Романова, Ю. Л. Яворська та ін.

Улюбленим учнем Л. А. Булаховського ще в довоєнні роки був видатний український лінгвіст Ю. В. Шевельов, у незалежній Україні обраний іноземним членом Національної академії наук. Учений і за океаном зберігав пам'ять про свого вчителя: під час приїзду до Києва на зустрічі з науковцями Інституту мо-

¹³ Нариси загального мовознавства : Сер. друга; за архівними матеріалами опубліковано: *Булаховський Л. А. Вибрані праці.*— К., 1975.— Т. 1.— С. 51–320, 140–143.

вознавства Шевельов розповідав, що портрет Л. А. висить над робочим столом у кабінеті його нью-йоркської квартири.

Своїм Учителем називає Л. А. Булаховського і автор цих рядків. Мені пощастило слухати його лекції з історії чеської мови в Київському університеті, під його керівництвом писати свої курсові й дипломну роботи, проходити в Інституті мовознавства курс аспірантської підготовки і написати кандидатську дисертацію — і то мій дорогоцінний життєвий скарб.

Усі, кому пощастило безпосередньо вчитися у Л. А., спілкуватися з ним, запам'ятали його як інтелігентну, надзвичайно ерудовану, доброзичливу, скромну, але водночас тверду й непохитну в принципових питаннях людину.

Обдарований багатьма талантами, незважаючи на тяжку хворобу працевдатний і працелюбний, акад. Л. А. Булаховський залишив величезну й різноманітну наукову спадщину, яка є і ще довго буде джерелом плідних ідей для науковців. Як директор Інституту мовознавства і завідувач кафедр вищих навчальних закладів у Харкові й Києві, він виступив організатором науково-дослідних і навчальних процесів. Кілька десятиліть учений очолював українське мовознавство і, хоча то були тяжкі й неспокійні роки, у тому, що українська мова за історично короткий строк (по суті, з 20-х років минулого століття) виявилася чи не найкраще вивченою з усіх слов'янських, є велика заслуга його і його учнів.

Своїх учнів Л. А. Булаховський напівжартома називав науковими дітьми, а учнів учнів — онуками. Ціла армія його «дітей», «онуків», тепер уже й «правнуків», працюючи у вищих навчальних закладах, школах, видавництвах, різноманітних установах різних областей і регіонів, забезпечувала й забезпечує нині не тільки грамотність, а й, у кінцевому підсумку, високий рівень культури у нашій країні.

T. B. LUKINOVA

SCIENCE AND EDUCATION PROMOTER

The author elucidates intrinsic relation between L. A. Bulakhovs'kyj's teaching and his scholarly research activity, emphasizing a major role of the former, as it is in active communication with his audience that his insights emerged before being elaborated in his works.

Key words: science, education, culture, teaching, high school, college, orthography, terminology.